

УДК 347.63

Ганна Резнік,

молодший науковий співробітник відділу юрисдикційних форм
правового захисту суб'єктів приватного права
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ПРАВО ДИТИНИ ЖИТИ І ВИХОВУВАТИСЬ У СІМ'І

Статтю присвячено дослідженню поняття та змісту права дитини жити і виховуватись у сім'ї. Обґрунтовується доцільність закріплення в Сімейному кодексі України окремої статті про право дитини жити і виховуватись у сім'ї.

Ключові слова: сім'я, право жити в сім'ї, право на виховання.

У преамбулі Конвенції про права дитини міститься важливий для правового статусу дітей принцип, згідно з яким для повного і гармонійного розвитку особистості дитині необхідно зростати у сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. В п. 3 ст. 4 СК України також визначено, що кожна особа має право жити і виховуватись у сім'ї, наскільки це можливо. Надане дитині це право означає, що дитина повинна проживати зі своїми батьками, що узгоджується з п. 4 ст. 29 ЦК України, що визначає місцем проживання дитини, яка не досягла 14 років, місце проживання її законних представників — батьків або осіб, які їх замінюють. Досягнувши 14-річного віку, неповнолітні з дозволу своїх законних представників можуть обирати місце свого проживання.

У цьому контексті, враховуючи спеціальний правовий статус дитини, можна виділити два головні моменти: по-перше, з моменту народження і до досягнення дитиною віку 18 років неповнолітні є різною мірою залежними від дорослих, оскільки на певних етапах життя самостійно вижити без їх турботи дитина не зможе; по-друге, для повноцінного розвитку дитини виникає потреба у вихованні батьками або особами, які їх замінюють. На нашу думку, саме ці дві обставини і обумовлюють необхідність виділення такого суб'єктивного права дитини, як «право жити і виховуватись у сім'ї», саме для того, щоб створити максимально сприятливу атмосферу для розвитку і майбутньої соціалізації. Адже для всебічного і гармонійного

розвитку особистості діти мають рости в сімейних умовах, в атмосфері любові та розуміння.

Головною і найнеобхіднішою функцією сім'ї є виховання майбутнього громадянина, члена суспільства, людини, саме від сім'ї залежить, яким громадянином, членом суспільства стане дитина [1].

Сім'я завжди була і залишається основним джерелом матеріальної та емоційної підтримки її членів, необхідної для розвитку кожного з них, засобом збереження і передачі культурних цінностей від покоління до покоління, відновлення населення та виховання повноцінних членів суспільства. Отже, сім'я залежить від суспільства, в якому функціонує, так само, як і суспільство залежить від сім'ї. Цей двосторонній вплив може бути як прогресивним, так і руйнівним [2].

Характеризуючи сім'ю з юридичної точки зору, дореволюційний вчений-цивіліст Г. Ф. Шершеневич звертав увагу, що сім'я є союзом осіб, які пов'язані шлюбом, та осіб, які походять від них. При цьому автор зазначав, що сім'я є основною ланкою державного механізму, користуючись при цьому певною автономією [3].

На думку М. Д. Шиміна, сім'я є специфічною формою соціальної життєдіяльності людей, що зумовлена економічним ладом суспільства і заснована на шлюбі чи родинності, включаючи всю сукупність відносин, які складаються на базі спільної різносторонньої діяльності її членів, у якій реалізуються не лише

потреби суспільства, а й потреби кожного окремого індивіда [4].

Натомість В. А. Ватрас пропонує наступне юридичне визначення сім'ї: сім'я — це юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності [5].

Проблема здійснення та захисту права дитини жити і виховуватись у сім'ї завжди була актуальною. Незважаючи на те, що право жити і виховуватись у сім'ї є одним з основних особистих немайнових прав дитини, воно не виділяється окремо СК України, а є складовою частиною закріпленого ст. 4 СК України «права на сім'ю». Суть даного права зводиться до надання і забезпечення дитині можливості жити і виховуватись у сім'ї. При цьому в даному випадку йдеться про кровну сім'ю, яку утворюють батьки. Сімейне виховання є найкращою формою виховання дитини, яку знає людство, адже ніякі суспільні форми виховання не можуть порівнятися з сімейними.

Тому сучасне правове становище дитини в українському суспільстві вимагає нових підходів до вирішення проблем, пов'язаних зі здійсненням права дитини на проживання та виховання у сім'ї.

Кожна дитина має право жити і виховуватись у сім'ї, яка є найкращим середовищем для формування особистості дитини. Цей принцип є головним у формуванні державою курсу соціальної та правової політики. Право на проживання у сім'ї належить новонародженій дитині і може бути реалізоване насамперед завдяки тому, що батьки чи інші особи заберуть її з пологового будинку [6].

Специфіка суб'єкта права жити і виховуватись у сім'ї полягає у його фізичній безпорадності і неможливості розуміти значення оточуючих його обставин у ранньому дитинстві і повній залежності від батьків або осіб, які їх замінюють. У такому правовідношенні превалюють дії зобов'язаної особи (батьків або осіб, які їх замінюють).

Розуміння того, що найкращим середовищем для повноцінного розвитку дитини є сім'я, сформовано на основі даних різних гуманітарних наук [7]. На основі цього сформульовано принцип пріоритетності сімейного виховання перед всіма іншими формами, закріплений у СК України. Свій розвиток даний принцип отримав у низці суб'єктивних прав неповнолітнього, що закріплені у главі 13 СК України, а саме: право проживати разом з батьками (рідними або прийомними), право на турботу з боку батьків, право на спілкування з батьками та іншими родичами, право, наскільки це можливо, знати своїх батьків та ін.

Зміст права фізичної особи на сім'ю, на думку Ю. Ю. Черновалюк, становлять: 1) право на створення сім'ї; 2) право на вільний вибір форми організації свого сімейного життя та способу реалізації права на сім'ю; 3) право на вибір осіб, які утворюватимуть сім'ю; 4) право на проживання в сім'ї; 5) право на повагу до свого сімейного життя; 6) право на підтримання зв'язків із членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того, де особа перебуває; 7) заборона розлучення з сім'єю всупереч волі особи, крім випадків, встановлених законом [8].

Із представленого змісту права на сім'ю випливає, що право жити і виховуватись у сім'ї є частиною більш загального права на сім'ю. Однак не всі складові цього права входять до правового статусу дитини. Так, малолітня дитина не може створювати сім'ю, не може обирати форми організації свого сімейного життя та способи реалізації права на сім'ю, не може обирати осіб, з якими створюватиме сім'ю.

У сучасній правовій літературі щодо змісту права дитини жити і виховуватись у сім'ї існують різні точки зору. Деякі автори вважають, що дане особисте немайнове право є складним за своїм змістом. На їх думку, право дитини проживати з батьками, право дитини знати своїх батьків, право на піклування та повагу до своєї гідності є структурними елементами права жити і виховуватись у сім'ї [9]. Відповідно до іншої точки зору перелічені вище права варто розглядати як самостійні і рівнозначні [10].

Право дитини жити і виховуватись у

сім'ї включає в себе певну сукупність прав, які і становлять зміст даного права. Зокрема П. В. Крашенінніков вважає, що право дитини жити і виховуватись у сім'ї передбачає такі види особистих немайнових прав дитини: право жити в сім'ї; право виховуватись в сім'ї; право знати своїх батьків (наскільки це можливо); право на їх піклування; право на спільне з ними проживання, за винятком випадків, коли це суперечить її інтересам; право на виховання своїми батьками; право на забезпечення її інтересів; право на всебічний розвиток; право на повагу до її людської гідності [11].

У контексті цієї теми необхідно звернути увагу на обов'язки, які кореспондують даному праву. Так, праву дитини жити і виховуватись у сім'ї кореспондує обов'язок батьків або осіб, які їх замінюють, не тільки забезпечити виховання дитини, а й створити необхідні умови для життя та її нормального розвитку. Крім того, на державу в особі уповноважених законом органів покладається обов'язок забезпечити належні умови для реалізації даного права і контролювати виконання батьками або особами, які їх замінюють, покладених на них законом сімейних обов'язків.

Визначимо, що перелічені права узгоджуються із положеннями Конвенції ООН «Про права дитини». Крім того, кожному із вказаних вище прав дитини кореспондують визначені нормами СК України обов'язки батьків.

Як відомо, залежно від структури зв'язків учасників правовідносин, суб'єктивні права поділяються на абсолютні та відносні.

Вважаємо, що право дитини жити і виховуватись у сім'ї реалізується у відносному правовідношенні, оскільки даному праву відповідає обов'язок батьків її виховувати та розвивати (ст. 150 СК України). Крім того, у випадку неможливості здійснення даного права рідними батьками, закон покладає аналогічній обов'язок на усиновлювачів чи опікунів.

Веручи за основу наведені вище погляди, можна розкрити поняття суб'єктивного права дитини жити і виховуватись у сім'ї як передбаченого нормами національного права і забезпеченого системою спеціальних гарантій багатосистемного

особистого немайнового права дитини, спрямованого на створення найбільш сприятливих умов для її виживання, розвитку і майбутньої соціалізації.

У процесі аналізу суб'єктивного права дитини на виховання сучасна література, не завжди акцентує увагу на тому, що в сімейному праві України є два види вказаного права. Одне з них належить дітям (ст. 152), інше — їх батькам (ст. 151).

Оскільки виховання дітей є найбільш важливою і основною функцією сім'ї, то права та обов'язки з виховання дітей, в першу чергу, належать батькам.

Деякі вчені розглядають право на виховання як єдине право, з якого випливають правомочності, що входять до його змісту, — навчання дітей і спілкування з ними [12].

Право на виховання, на думку Л. А. Ольховик, можна охарактеризувати як сукупність заходів, що застосовуються батьками під час спілкування з дітьми з метою передавання їм своїх знань, життєвого досвіду, переконань, забезпечення нормального психічного та фізичного розвитку дітей та захисту їх інтересів [13].

З такою позицією не можна погодитися повною мірою з огляду на те, що право не можна характеризувати як сукупність заходів. Відповідно наведену думку Л. А. Ольховик можна уточнити, якщо визначити право батьків на виховання своїх дітей як передбачену законодавством можливу поведінку батьків стосовно своїх дітей, спрямовану на передавання їм своїх знань, життєвого досвіду, переконань, забезпечення нормального психічного та фізичного розвитку дітей та захисту їх інтересів.

Існує думка, відповідно до якої право дитини на виховання існує як щодо батьків і осіб, що їх замінюють, так і суспільства в цілому. Обов'язок виховувати дітей покладається, насамперед, на батьків, а за відсутності батьків — на усиновителів, опікунів, піклувальників. Виховання — це система інтелектуального та емоційного впливу на дитину з боку батьків, дошкільних закладів, школи, професійно-технічних училищ, технікумів. При цьому праву дитини на виховання відповідає обов'язок батьків виховувати своїх дітей. Разом з тим, обов'язок бать-

ків з виховання дітей є одночасно і їх правом.

О. О. Пунда звертає увагу на те, що в законодавстві зміст права на виховання не розкривається, оскільки чітко окреслити його межі неможливо — це зумовлено йогим переплетінням правомочностей, що в нього включаються, з іншими батьківськими правами (наприклад, з правом на спільне проживання або спілкування з батьками) [14]. До змісту права на виховання пропонується ввести як складові такі правомочності: право на сімейне навчання, обов'язок батьків дбати про фізичне та психічне здоров'я дітей, виховувати повагу до людської особистості, її прав та основних свобод не застосовуючи насилля; навчати дитину дотримуватись існуючих законів, не допускати втягнення дитини у злочинну і антигромадську діяльність, виховувати ставлення до праці як єдиного джерела добробуту [15].

Відповідно до п. 3 ст. 5 Сімейного кодексу України держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини. Кожна дитина, яка тимчасово або назавжди позбавлена свого сімейного оточення, має право на захист і особливу допомогу з боку держави, зокрема діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. А тому, за відсутності батьків, право дитини на виховання в сім'ї забезпечується органом опіки і піклування у встановленому порядку. При цьому перевага надається сімейним формам виховання дітей. Існує декілька традиційних форм прийняття дитини на виховання у сім'ю, серед яких — усиновлення, опіка та піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.

Так, В. Ю. Москалюк запропонувала класифікацію існуючих правових форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з урахуванням альтернативних форм улаштування таких дітей, а саме: сімейної форми (улаштування дітей в сім'ю), інтернатної форми (улаштування до навчально-виховних закладів), квазі-сімейної форми (улаштування дітей в сім'ю із збереженням державної підтримки) [16].

Так, для дітей-сиріт та дітей, які залишились без батьківського піклування, законом передбачене усиновлення (гл. 18

СК України), опіка та піклування (гл. 19 СК України), патронат (гл. 20 СК України), прийомна сім'я (гл. 20¹ СК України), проживання в дитячому будинку сімейного типу (гл. 20² СК України).

Таким чином, право жити і виховуватись у сім'ї таких категорій дітей, як діти-сироти та діти, які залишились без батьківської опіки, гарантується законодавством у частині закріплення таких прав, як: право бути усиновленим, право на опіку та піклування, право на проживання в сім'ї патронатного вихователя, право на проживання у прийомній сім'ї та право жити і виховуватись у дитячому будинку сімейного типу. Вказані права є складовими права дитини жити і виховуватись у сім'ї і входять до його змісту.

Не можна залишити поза увагою думку Л. В. Логвінової про те, що, крім обов'язку щодо виховання та розвитку дитини, на батьків покладений обов'язок здійснювати нагляд за дитиною, тобто контролювати її поведінку. Нагляд батьків за дитиною має на меті запобігання можливим негативним наслідком неправомірної поведінки дітей. За допомогою батьківського нагляду відвертається шкода самій дитині та заподіяння шкоди дитиною третім особам [17].

Необхідно зазначити, що дитина як суб'єкт сімейних правовідносин наділяється не тільки особистими немайновими правами, а й майновими правами, передбаченими нормами національного законодавства. Що ж стосується обов'язків, то, враховуючи вік неповнолітнього, вони в сім'ї визначаються виключно нормами моралі, оскільки примусити дитину їх виконувати за допомогою закону було б неправильним.

Хоча практика деяких зарубіжних країн доводить протилежне. В законодавстві деяких країн в сім'ї не лише існують обов'язки дітей, а й встановлені санкції за їх невиконання. Обов'язок неповнолітніх дітей підкорятися батькам передбачений сімейним законодавством Великої Британії (Закон про сімейне право 1986 р.); поважати своїх батьків, прислухатися до їх порад — у Угорщині в Законі про шлюб, сім'ю і опіку; поважати батьків відповідно до Закону про сім'ю — у Чехії [18]. Відповідно до ст. 371 Цивільного кодексу Франції діти будь-якого віку зобо-

в'язані поважати своїх батьків. При цьому законодавство Франції наділяє батьків правом звернутись до відповідного органу з питанням про аморальну поведінку своєї дитини. Наслідком такого звернення може бути поміщення дитини до дитячої колонії [19].

Невідчужуваність, неможливість відмови і передачі права жити і виховуватись у сім'ї іншим особам свідчить про те, що дане право не може передаватись батькам або особам, які їх замінюють, оскільки останні можуть лише сприяти здійсненню реалізації даного права своїми діями. При цьому відмовитися від даного права не може не лише сама дитина, а й батьки або особи, які їх замінюють. Більше того, на нашу думку, неможливість відмови від права жити і виховуватись у сім'ї фактично встановлює обов'язок дитини жити і виховуватись у сім'ї.

Беручи до уваги вищезазначене та виходячи з необхідності посилити значення та ефективність сімейного виховання у процесі формування дитини як дорослої особистості, вважаємо за доцільне рекомендувати доповнити СК України статтею такого змісту:

«Стаття 4¹. Право дитини жити і виховуватись в сім'ї.

1. Кожна дитина, наскільки це не суперечить її інтересам, має право жити і виховуватись в сім'ї, право знати своїх батьків, право на їх піклування, право на спільне з ними проживання.

2. Дитина має право на виховання своїми батьками, забезпечення її інтересів, всебічний розвиток, повагу до її людської гідності. За відсутності батьків, при позбавленні їх батьківських прав і в інших випадках втрати батьківського піклування право дитини на виховання в сім'ї забезпечується органом опіки та піклування в порядку, встановленому цим Кодексом.

3. Вилучення дитини з кровної сім'ї та передання її на постійне виховання до іншої сім'ї є виключною мірою і має застосовуватись лише у випадках, коли проживання дитини у кровній сім'ї шкодить її інтересам».

Отже, підбиваючи підсумки викладеному, зазначимо, що право дитини жити і виховуватись у сім'ї виникає в силу самого факту народження дитини незалежно від встановлення походження і припиняється лише зі смертю дитини або з настанням її повноліття. Ніякі інші обставини, в тому числі і набуття повної цивільної дієздатності до досягнення повноліття не припиняють даного права.

Крім того, маємо переконання, що основною і оптимальною умовою здійснення права дитини жити і виховуватись у сім'ї є наявність кровної сім'ї. А тому вбачається можливим передбачити спеціальну норму про те, що передача дитини на постійне виховання до іншої сім'ї є виключною мірою і має застосовуватись лише за умови неможливості проживання дитини у кровній сім'ї.

ПРИМІТКИ

1. Левківський Б. К. Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Б. К. Левківський. — К., 2004. — С. 101.

2. Левківський Б. К. Загальні проблеми юрисдикційного захисту осіб, постраждалих від насильства в сім'ї (домашнього насильства) / Б. К. Левківський // Часопис Київського університету права. — 2012. — № 2. — С. 171—173.

3. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). / Г. Ф. Шершеневич. — М. : СПАРК, 1995. — С. 406.

4. Шимин Н. Д. Семья как общественное явление: опыт социал.-филос. анализа / Н. Д. Шимин. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. — С. 21.

5. Ватрас В. А. Поняття «сім'ї» у сімейному праві України / В. А. Ватрас // Форум права. — 2009. — № 1. — С. 83—91.

6. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / З. В. Ромовська. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 13.

7. Герасимов В. Н. Приоритет семейного воспитания детей как принцип семейного права : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. — М., 2006. — С. 4—5.

8. Черновалюк Ю. Ю. Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ю. Ю. Черновалюк / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2010. — С. 7—8.

9. Муратова С. А. Семейное право : учебник. — 2-е изд. / А. С. Муратова. — М. : ЭКСМО, 2005. — С. 156—157.
10. Казанцева А. С. Правоотношения с участием ребенка / А. С. Казанцева // Семья и право (к 10-летию принятия Семейного кодекса Российской Федерации) : матер. Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 5—6 декабря 2005 г.) — М., 2005. — С. 89—93.
11. Постатейный комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации и Федеральному закону «Об опеке и попечительстве» / под ред. П. В. Крашенинникова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Статут, 2010. — С. 94.
12. Рясенцев В. А. Семейное право / В. А. Рясенцев. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 179.
13. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Л. А. Ольховик ; Харківський нац. ун-т внутрішніх справ. — Х., 2006. — С. 134.
14. Пунда О. О. Право на сімейне виховання та проблеми його здійснення / О. О. Пунда // Вісник Запорізького державного університету. — Сер. «Юридичні науки». — 2005. — № 1. — С. 111—115.
15. Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук. — К., 1997. — С. 18—19.
16. Москалюк В. Ю. Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. Ю. Москалюк; Нац. ун-т внутрішніх справ. — Х., 2003. — С. 7—8.
17. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / М. В. Логвінова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2006. — 20 с.
18. Семейное право Российской Федерации и иностранных государств. Основные институты / под ред. В. В. Залесского. — М. : Наука, 2004. — С. 248, 250, 277.
19. Гражданское и торговое право зарубежных стран : учеб. пособ. / под общ. ред. В. В. Безбаха и В. К. Пучинского. — М., 2004. — С. 640.

Резник Анна. Право ребенка жить и воспитываться в семье.

Статья посвящена исследованию понятия и содержания права ребенка жить и воспитываться в семье. Обосновывается целесообразность закрепления в Семейном кодексе Украины отдельной статьи о праве ребенка жить и воспитываться в семье.

Ключевые слова: семья, право жить в семье, право на воспитание.

Reznik Ganna. Right of the child to live and grow up in a family.

The article investigates the concept and content of the child's right to grow up in a family. Expediency of fixing in the Family Code of Ukraine a separate article on the child's right to grow up in a family.

Key words: family, the right to live in a family, the right to education.